

TIJDSCHRIFT VOOR FILOSOFIE

Krisis

N°59 juni 1995

UTOPIEËN

De vier windstreken van de moraal

Pieter Hilhorst

Dit is de tijd van uw leven. Nu moet u kiezen in welke windstreek van de moraal u wilt leven. Deze vragenlijst helpt u bij deze beslissing. Het is een verstrekkende keuze, want een weg terug is er niet. Antwoord daarom zorgvuldig, maar loochen uw eerste impulsen niet. Kies bewust, maar wees niet bevreesd, want in alle vier de werelden zal mededogen u ten deel vallen. Overal overheerst het goede. De motieven waarom mensen rechtvaardig handelen, lopen echter sterk uiteen.

Ook u zult het goede doen. Maar doet u dat liever uit eigenbelang of uit onbaatzuchtig altruïsme? Wilt u louter op uw eigen morele kompas varen, of vooral doen wat anderen van u verlangen? Wilt u de problemen van de hele wereld dragen of u in eerste instantie bekommeren om mensen uit de buurt? Beoordeelt u anderen op hun daden of op hun intenties en motieven? En wat verwacht u van anderen als u in nood zit: liefde of geldelijke steun? In de door u gegeven antwoorden klinkt uw mensbeeld helder door. Op basis daarvan krijgt u een plaats toebedeeld in één van de vier windstreken van de moraal. Zo belandt u in een wereld die naadloos aansluit bij uw morele voorkeuren!

1) Houdt u van mensen die op u lijken?

I: nee

II: ja

2) Geeft u een bedelaar liever uw thuis bereide boterhammen dan geld?

A: nee

B: ja

3) Ergert u zich aan achteloos op straat geworpen plastic bakjes met resten friet en mayonaise?

Ia: ja, vooral als er nog veel inzit

IIa: ja, vooral als ik degene ken die het moet opruimen

Ib: nee

IIb: alleen als er voldoende vuilnisbakken in de buurt staan.

4) Vindt u het belangrijk dat de dichtstbijzijnde grutter een rijk assortiment aan toetjes heeft?

I: ja

II: nee

- 5) Schroomt u soms een blinde te helpen oversteken uit angst hem of haar te betuttelen?
A: ja
B: nee
- 6) Vindt u dat voor een effectieve bestrijding van de milieuvervuiling onorthodoxe middelen mogen worden ingezet die niet passen binnen de bestaande verdeling van rechten en plichten?
I: ja
II: nee
- 7) Waardoor wordt u meer geraakt, door een documentaire met beelden van slachtoffers (van bijvoorbeeld een hongersnood) of door een artikel over de achtergronden van de ramp (waarin bijvoorbeeld wordt beschreven hoe de voedselhulp wordt gedwarsboomd door zowel het regeringsleger als de rebellen)?
A: artikel met achtergronden
B: documentaire met beelden
- 8) Als een vriend van u iemand heeft aangereden en beiden gewond op de weg liggen, maar in uw auto slechts plaats is voor één persoon, wie neemt u dan mee naar het ziekenhuis?
Ia: degene wiens wraak het zoetst zal zijn als ik hem of haar laat liggen
Ib: degene die het meest gewond is
IIa: de vriend
IIb: degene die het snelst uit de auto kan worden gehaald
- 9) Eist u van mensen, maar bovenal van uzelf, volledige toewijding bij het nastreven van het goede, of prefereert u onschuldige gemakzucht?
I: volledige toewijding
II: onschuldige gemakzucht
- 10) Zou u negen moordenaars laten lopen om te voorkomen dat u één onschuldige verdachte tot levenslang veroordeelt?
A: nee
B: ja
- 11) Zou u in een wereld willen leven waar u alles wat u op uw lever heeft kunt zeggen en waar op bescheiden wraak geen taboe meer rust?
I: ja
II: nee
- 12) Bent u liever naïef of cynisch?
A: cynisch
B: naïef

13) Wat vindt u de grootste bedreiging voor de wereld?

Ia: belemmering van het eigen initiatief

Ib: oogkleppen en onbegrip

IIa: bureaucratische onverschilligheid

IIb: de overbelasting van goede intenties

14) Duikt u ook bij de vijfde drenkeling weer het water in of gaat u op zoek naar de structurele oorzaak van het overboord slaan van al die arme stakkers?

I: duik overboord

II: ga op zoek naar de structurele oorzaak

15) Als iemand u beledigt of oneerlijk behandelt, bent u dan minder verbolgen als u weet dat de persoon in kwestie ernstige relatieproblemen heeft? Of vindt u dat geen excuus?

A: geen excuus

B: minder verbolgen

16) Ligt onrecht volgens u eerder aan slechte mensen of slechte instituties?

I: slechte mensen

II: slechte instituties

17) Weegt aan nu levende mensen aangedaan onrecht voor u zwaarder dan onrecht aangedaan aan toekomstige generaties?

A: ja

B: nee

18) Vindt u deze vragenlijst belachelijk omdat aan de rijkdom van uw morele intuïties geen recht is gedaan?

Ia: nee, mijn morele uitgangspunten leiden altijd tot heldere prioriteiten

Ib: ja, want ik vond de antwoorden te restrictief

IIa: ja, want ik vond de vragen te algemeen

IIb: nee, maar ik vond het wel moeilijk

Tel nu hoe vaak u I, II, a en b hebt geantwoord:

1) U hebt vaker I dan II geantwoord en vaker a dan b, prijs u gelukkig. U bent geknipt voor de dynamische wereld van de 'carnavaleske rechtvaardigheid'.

2) U hebt vaker I dan II geantwoord en vaker b dan a, wees welkom in de warme wereld van de 'symmetrische deugdzaamheid'.

3) U hebt vaker II dan I geantwoord en vaker b dan a, de poorten van het prettigste rijk onder de zon staan voor u open. Treedt binnen in de wereld van de 'terloopse solidariteit'.

4) U hebt vaker II dan I geantwoord en vaker a dan b. U hebt gekozen voor de uitdagendste windstreek, voor de bonte pluriformiteit van 'sovereiniteit in eigen virtuele kring'.

	eigen belang	altruïsme
vrijheid	carnavaleske rechtvaardigheid 'weldaden uit welbegrepen eigenbelang' (1)	symmetrische deugdzaamheid 'wederzijdse opvoeding tot respect' (2)
gebondenheid	soevereiniteit in eigen virtuele 'de verre vriend als goede buur' (4)	terloopse solidariteit kring 'de banaliteit van het goede' (3)

(1) De carnavaleske rechtvaardigheid en het driemaandelijkske fortuinfestival

"In de hemel," zo hield de aartsvader van de carnavaleske rechtvaardigheid zijn gehoor ooit voor, "hebben mensen geen ellebogen. Dat betekent dat niemand zichzelf kan voeden. Zelfgenoegzaamheid verdwijnt. Want wie doordrongen is van zijn eigen kwetsbaarheid, is gevoelig voor de kwetsbaarheid van anderen. Wie is aangewezen op de hulp van anderen, is eerder bereid anderen te helpen. Wie zich uit zelfbehoud met anderen verbindt, voelt zich met die anderen innig verbonden."

Alle mooie dingen in de wereld zijn voortgekomen uit het menselijk besef het niet alleen te kunnen rooien, het besef van elkaar afhankelijk te zijn. De riolering werd aangelegd omdat cholera-epidemieën niet alleen de armen, maar ook de rijken troffen. Inkomensdervingsverzekeringen werden legitiem omdat breed werd erkend dat niemand de risico's van de moderne industriële samenleving kon ontlopen, dat iedereen aan werkloosheid of arbeidsongeschiktheid ten prooi kon vallen. Scholing werd verplicht, omdat niet alleen de geschoolde, maar de hele maatschappij daar baat bij had.

In het laatste kwart van de vorige eeuw erodeerde de doorleefde afhankelijkheid. Wie wordt uitgebuit kan staken, dwars liggen, rebelleren. Wie wordt uitgesloten, heeft weinig verweer. Wie weet dat een fabriek niet gemakkelijk kan verhuizen, kan eisen stellen. Wie daarentegen een *footloose company* tegenover zich weet, moet inbinden. Wie is aangewezen op medeburgers die weten wat het betekent om slachtoffer te zijn, mag hulp verwachten. Tegenover de terreur van de tevreden meerderheid is daarentegen alles van waarde weerloos. En met de groei van de tevreden meerderheid, de groei van de Antillenroutes, de risicoselectie en de geprivatiseerde aanvullende verzekeringen, brokkelde de verzorgingsstaat langzaam af. Klaagliederen over de onzedelijkheid van deze wrede onverschilligheid mochten niet baten.

Uit de chaos van het *fin de siècle* is de 'carnavaleske rechtvaardigheid' ontstaan. Carnaval is het feest van de omkering. Tijdelijk worden hiërarchieën vermorzeld en knellende banden verbroken. Tijdelijk is irrelevant wie wiens baas is en wie bij wie hoort. Het driemaandelijkske fortuinfestival brengt een soortgelijke omkering tot stand. De gevolgen zijn alleen veel ingrijpender. Elk feest wordt met veel bombarie een aantal kansarmen uitgeloofd die mogen ruilen met wie ze maar willen. Geld, baan en bezit verwisselen van eigenaar. Door de fortuinfestivals hoeven kansarmen

de hoop nooit op te geven. Altijd bestaat de kans bij het volgende festival in de prijzen te vallen. Het percentage kansarmen dat geluk heeft is echter niet groot. Er is dus geen sprake van dat kansarmen apathisch het volgende fortuinfestival afwachten en zelf geen poging meer ondernemen om hun lot te verbeteren. Toch kan geen enkele kansrijke zich gevrijwaard weten van de ellende in de wereld. Omdat iedereen kans maakt om in de goot te belanden, is het in ieders belang om de goot op te fleuren, minder diep te maken en de overgang naar de stoep te vergemakkelijken. Door het driemaandelijkse fortuinfestival heeft ieder belang bij het handhaven van een redelijk bestaan voor iedereen. Niet alleen omdat iedereen in de goot kan vallen, maar vooral omdat het aantal kansarmen dat de keus van zijn of haar leven mag maken een percentage is. Dat betekent dat als er minder kansarmen zijn, er minder kansrijken gevaar lopen. Het verbeteren van de positie van de kansarmen is dus in ieders belang.

De eenzijdige chantage waarbij kansarmen zich op een extreem flexibele arbeidsmarkt overgeleverd weten aan de grillen van de machthebbers, is door de carnavaleske rechtvaardigheid vervangen door een wederzijdse gijzeling. Wie in een marginale positie wordt gemanoeuvreed, kan altijd dreigen de baas, de personeelschef of de Farizeese voorbijganger te zullen uitkiezen voor een lotsruil op het volgende fortuinfestival. Het driemaandelijkse carnavalsritueel is zo een directe aansporing om in de omgang met anderen redelijk te zijn. Doordat de uitverkiezing van de kansarmen van het kwartaal direct op de televisie te zien is en ook de uitgekozen slachtoffers *live* met hun lot worden geconfronteerd, is de afschrikwekkende werking groot. Zelfs anonieme wandaden als belastingontduiking en milieuvuiling kunnen door de fortuinfestivals effectief worden bestreden. Actiegroepen voeren namelijk geregeld campagne om een bepaalde milieuvandaal uit te kiezen voor een levensruil.

De vrijheid van handelen is in de carnavaleske samenleving groot. Wettelijke dwang en sturing zijn tot een minimum beperkt. Financiële prikkels tot wenselijk gedrag, als accijnzen en andere paternalistische franje, behoren tot het verleden. Maar de keerzijde van de toegenomen vrijheid is dat de sociale risico's navenant zijn toegenomen. De willekeur waarmee het carnavaleske ritueel bikkelhard kan toeslaan, is soms moeilijk te verkroppen. Want hoezeer actiegroepen ook hun best doen om groothandelaren in onrecht het slachtoffer te laten zijn van de fortuinfestivals, het is geenszins uitgesloten dat onschuldigen huis en haard verliezen.

Deze willekeur blijft een zwaar gelag om te betalen. Nooit mag echter worden vergeten dat ook vroeger, toen gedweept werd met gelijke rechten en burgerlijke vrijheden, willekeur troef was. Met het afbrokkelen van de verzorgingsstaat werd dat alleen maar erger. Als de aantallen arbeidsongeschikten moesten dalen, werden de criteria willekeurig scherper. Als het aantal studenten toenam, werden de beurzen verlaagd. Als de ziektekosten stegen, werden voor de vuist weg behandelingen geschrapt uit het basispakket. Als door burgeroorlogen of ander onrecht het aantal asielzoekers en illegale migranten toenam, zochten politici hun toevlucht in een kwadratering van het onrecht. Asielzoekers werd het recht op gezinsvereniging ontnomen, en (kinderen van) illegalen werd de toegang tot school en ziekenhuis ontnomen. Vroeger was de willekeur echter eenzijdig. Als kansrijken slachtoffer

dreigden te worden van willekeur, zoals bij de bonus-malus regeling in de wao, was de wereld te klein. Op hoge poten werd geprotesteerd en de wetten werden teruggedraaid. Als kansarme werklozen, arbeidsongeschikten, migranten of asielzoekers het slachtoffer waren, overheerste daarentegen een 'realistisch' vocabulaire. Politici gaven dan wel toe dat het beleid niet fraai was, maar benadrukten dat alternatieven niet bestonden.

Door de consequentialistische wijze van politiek bedrijven, waarbij niet langer rechten werden verdeeld, maar cijfermatige doelstellingen werden geformuleerd, kon willekeur ook niet uitblijven. Om de gewenste resultaten te boeken, zoals bijvoorbeeld een dalende collectieve lastendruk of een vaste verhouding actieven en inactieven, werd in toenemende mate de hand gelicht met zorgvuldigheid en betrouwbaarheid. Vergeliken met vroeger is carnavaleske rechtvaardigheid daarom de minst kwade wereld. Als we willekeur en pech niet volledig kunnen uitbannen is het beter ze zo eerlijk mogelijk te verdelen. Dat is uw wereld!

(2) Symmetrische deugdzzaamheid en emotietransformatie

Oefening baart kunst. In het begin zult u soms moeite hebben om mensen, planten, dieren en dingen met respect te behandelen, maar met behulp van de inbeeldings-sessies en de emotietransformatoren zult u spoedig onze fantastische levensstijl onder de knie krijgen. Van alle vier de windstreken van de moraal, waait hier het meest bescheiden briesje. Geen globale, wereldomvattende plannen, maar accessoi-res om het dagelijks leven te veraangemen. Want de beste bijdrage aan het welzijn van de kosmos is een deugdzaam alledaagse omgang met kennissen, vrienden, burens en familie. De scheiding die vroeger werd gemaakt tussen privé en publiek leidde tot het misverstand dat in het openbare leven andere morele wetten gelden dan in de privé-sfeer. Alsof ambtenaren, politici en zakenlieden andere mensen niet evengoed met respect moeten behandelen. Een tijd lang werd geprobeerd om door middel van een beroepsethiek het morele vermogen van de publieke mens aan te scherpen zonder de scheiding tussen publiek en privé op te heffen. Maar vergeten werd dat beroepsethiek en alledaagse deugdzzaamheid putten uit dezelfde bron: de morele gevoeligheid voor de gevolgen van het eigen handelen. Het stimuleren van een beroepsethiek zonder de persoonlijke morele tastzin te bevorderen, is koeien importeren in de Sahel en ze laten grazen in de woestijn. Wij hebben ondertussen geleerd dat deugdzzaamheid in de moderne wereld alleen kan bestaan bij gratie van inlevingsvermogen. Hoeveel echtelijke twisten, hoeveel collegiale afgunst en hoeveel familiale vetes zijn niet voortgekomen uit onbegrip en misverstanden. Tegen het einde van de emotionele middeleeuwen, het laatste kwart van de twintigste eeuw, liep de waanzin zelfs zo hoog op dat vrijwel niemand een leven lang dezelfde partner naast zich kon velen en de politie meer tijd kwijt was met het sussen van burenruzies dan met het opsporen van hormoonmisbruik in de veeteelt.

De toename van de vrijheid die in de emotionele middeleeuwen plaats vond, ging niet gepaard met een toename van het verantwoordelijkheidsgevoel. Dat is ook niet verwonderlijk, want door de toegenomen complexiteit was het zeer moeilijk om de gevolgen van het eigen handelen in te schatten. Deze vervreemding van de mens van

het produkt van zijn wandaden, werd door sommige filosofen zelfs vergeelijkt. Zij gingen de opvatting huldigen dat onrecht alleen onrecht was als het eenduidig te herleiden viel tot een actor. Slachtoffers van een spontane orde als de vrije markt, werd in deze optiek dan ook geen onrecht aangedaan. Ze kregen domweg hun verdiende loon of hadden toevallig pech. Met de oprichting van het moreel planbureau in 1999 verloor deze misvatting snel aan populariteit. Iemands aandeel in de misère van anderen bleek met de modellen van het planbureau vrij nauwkeurig te kunnen worden geschat. Het beoordelen van het eigen gedrag werd door de modellen van het moreel planbureau sterk vereenvoudigd. Zo kon de gegroeide vrijheid worden gepaard aan gegroeide verantwoordelijkheid.

De wil om het eigen gedrag aan een zo scrupuleus onderzoek te onderwerpen, was echter niet algemeen aanwezig. De abstracte uitkomsten van het moreel planbureau moesten een gezicht krijgen. De inbeeldingssessies die nu geregeld worden gehouden, blijken dat manco volledig weg te nemen. Het imperatief 'wat gij niet wilt dat u geschiedt, doe dat ook een ander niet' werkt alleen als je *weet* wat je een ander aandoet. Als je *weet* dat wat jij onschuldig vindt voor anderen kwetsend kan zijn. Ongewenste handelingen kunnen het best worden bestreden door actoren te laten voelen wat voor anderen de *impact* is van hun gedrag. De inbeeldingssessies en de emotietransformatoren maken dit mogelijk. Oorspronkelijk werden de inbeeldingssessies en de emotietransformatoren vooral gebruikt bij relatietherapieën. In de cabine van de emotietransformator ervaart iemand letterlijk aan den lijve wat voor effect zijn of haar gedrag heeft op zijn of haar partner. Door de zorgvuldige samenstelling van smaak-, tast-, geur-, beeld- en geluidsprikkels merkt iemand bijvoorbeeld dat zijn of haar partner soms het angstzweet uitbreekt. Als er nog een sprankeltje liefde resteert, wil iedere deelnemer zijn of haar partner deze ellende besparen, zo was de gedachte. De heftigheid van deze therapie was acceptabel omdat het een symmetrische behandeling is. Meestal voelen allebei of alledrie de partners zich miskend, misdeeld of misbruikt. Men onderwerpt elkaar aan een inbeeldingssessie. Bovendien wordt niet alleen degene in de cabine gedwongen zich te verplaatsen in een ander. Ook degene die zich miskend, misdeeld of misbruikt voelt, moet een perspectiefwisseling ondergaan. Bij het invoeren van de ruwe data moet hij of zij namelijk op zoek gaan naar situaties die voor de ander even kwetsend zijn als het aangeklaagde gedrag voor hem of haar is. De ander moet immers beseffen dat gebiologeerd staren naar Studio Sport even kwetsend kan zijn als het voorwenden van een hoofdpijntje. Het invoeren van de verkeerde analogie - een hitsige hond gebruiken als metafoor voor ongewenste intimiteiten - kan het hele effect tenietdoen.

Er is sprake van een wederzijdse opvoeding tot respect en daarom op den duur van symmetrische deugdzaamheid. Het morele appèl dat uitgaat van de inbeeldingssessies is veel sterker dan van oude hulpmiddelen om je te verplaatsen in het lot van anderen, zoals film of literatuur. Een bijkomend voordeel is bovendien dat het invoeren van de ruwe data een prachtige uitlaatklep is voor onvermijdelijke wraak- en haatgevoelens die eenieder in dit ondermaanse van tijd tot tijd opdoet. Ondanks deze ingenieuze accessoires mislukten de relatietherapieën regelmatig. Bij aanvang van de behandeling was de psychische schade dan al zo groot dat het nood-

zakelijke sprankje liefde ontbrak. Vooral feministen hebben daarom bepleit in een veel eerder stadium inbeeldingssessies te organiseren.

In de wereld van de symmetrische deugdzaamheid zijn de sessies een wekelijks terugkerend ritueel geworden. Bovendien blijft de opgelegde perspectiefwisseling niet meer beperkt tot geliefden. Buren, familieleden, collega's en zelfs vreemden wisselen wekelijks hun ervaringen uit. Met de schattingen van het moreel planbureau in de hand, kunnen werklozen immers ook willekeurige werkgevers uitnodigen voor een sessie en hetzelfde geldt voor allochtonen en autochtonen. Racisme wordt zo effectief bestreden. Maar ook vele vooroordelen over werklozen, arbeidsongeschikten en ex-gedetineerden zijn langs deze weg verholpen. De verbeelding van hun soms schrijnende lot is vaak voldoende om een werkgever aan te sporen meer kansarmen aan te nemen.

In principe ligt het initiatief voor de inbeeldingssessie bij degene die zich tekort gedaan voelt. Maar er zijn ook gevallen waarin wie of wat respect verdient daar niet zelf om kan vragen. In de wereld van de symmetrische deugdzaamheid is daarom veel ruimte voor het woordvoerderschap. Zo zijn er woordvoerders van toekomstige generaties. Zij proberen de verschraling van de natuur en de cultuur aan te klagen door het onrecht dat hiermee toekomstige generaties wordt aangedaan een gezicht te geven en medeburgers daarmee te confronteren. Het respect voor de toekomstige bewoners van de wereld is inmiddels zo toegenomen dat mensen pas een kind willen als iemand anders in hun familie is overleden. De groei van de wereldbevolking behoort daarom tot het verleden. Voor de emotionele huishouding blijkt deze verknoping van dood en leven, van vreugde en verdriet zeer heilzaam. Er zijn zelfs bejaarden die actief besluiten ruim baan te maken voor nieuw kroost. Ze maken hun eigen eindigheid productief en verwerken hun dood door een imaginaire reïncarnatie.

Er zijn ook woordvoerders die zich het leed aantrekken van planten en dieren. Sommigen bekommeren zich zelfs om het lot van misbruikte objecten en apparaten. Zij doen dat niet zozeer omdat ze geloven dat scharen werkelijk lijden, maar omdat ze ervan overtuigd zijn dat een nonchalante omgang met dingen leidt tot een nonchalante omgang met mensen. Wie zijn spullen laat slingeren, zal op den duur ook vrienden vergeten. Wie een schaar misbruikt om er rozen mee te snoeien zal ook in de omgang met mensen weinig zorgvuldig zijn. Het tonen van respect is namelijk een levenshouding die elke afzonderlijke interactie met mens, dier, plant of ding overstijgt.

(3) Terloopse gerechtigheid: de 'en passant society'

Welkom in de 'en passant society'! Wij feliciteren u met uw keuze, we feliciteren u met het feit dat u nooit meer zo'n ingewikkelde keuze met verstrekkende gevolgen hoeft te maken. In de 'en passant society' krijgt keuzevrijheid namelijk weer de dienende rol die het menselijk bestaan aangenaam maakt. Geen wekenlange worstelingen meer over keuzes waarvan u de implicaties toch niet kunt overzien. Geen hooggespannen verwachtingen meer over de invloed van het zelf op het eigen leven. Geen tredmolen van nobele intenties en pijnlijke teleurstellingen.

In de 'en passant society' heeft u als het ware altijd wind mee. Het leven is zo ingericht dat u vrijwel vanzelf goed doet en goed ontmoet. Ooit is de wereld bijna

aan gemakzucht ten onder gegaan. In de 'en passant society' is gemakzucht productief gemaakt via het 'pandabroodjes model'. In de jaren negentig van de vorige eeuw kon je bij bakkers zogenaamde pandabroodjes kopen. Het bijzondere van deze broodjes was dat vijf procent van de prijs werd overgemaakt naar het Wereldnatuurfonds. Vandaar de slogan: "Help de natuur een pootje, eet een pandabroodje". Het was een geniaal antwoord van de milieuorganisatie op het probleem dat veel goede intenties sneuvelen op weg naar het giroboekje. Door de pandabroodjes konden mensen terloops goed doen.

De pandabroodjes-actie minimaliseerde, om het in economische termen te zeggen, de transactiekosten van het weldoen. Belangrijker dan het wegnemen van barrières voor goed gedrag, was de de-rationalisering van het handelen. Dit voordeel valt natuurlijk niet in economische termen te beschrijven, omdat het met de gangbare economische leer van de rationele actor in strijd is. Het gaat hier om de menselijke behoefte zichzelf voor de gek te houden. Deze menselijke neiging is eenvoudig te illustreren. Stel u voor. U staat in een winkel om een computer te kopen van tweeduizend gulden. Net als u tot aanschaf over wilt gaan, zegt een medeklant dat dezelfde computer in een winkel drie straten verderop voor tien gulden minder te koop staat. U denkt, ach op een bedrag van tweeduizend gulden, maakt dat tientje niet uit. Als u echter een blouse wilt kopen van dertig gulden die elders twintig gulden kost, zou u waarschijnlijk wel op pad gaan naar de andere winkel. Volgens de economische theorie is dit gedrag irrationeel. Het voordeel van het tientje moet namelijk worden afgezet tegen het extra ongemak van de wandeling en niet tegen de prijs van het aan te schaffen produkt. Volgens een alledaagse logica klopt het wel. De grote uitgave relativeert het belang van de afweging tussen het tientje en de extra wandeling. In het geval van de blouse leek het een belangrijke afweging, maar eigenlijk is het geen kwestie om je druk over te maken.

Zo is het ook met het pandabroodje. Of een brood nu twee gulden of twee gulden tien kost, maakt niet zoveel uit. Dat door de aanschaf van het brood een dubbelte naar het Wereldnatuurfonds gaat is mooi meegenomen. In de economische optiek is van belang of de gift voldoende satisfactie geeft, en of een andere gift wellicht meer voldoening zouden geven. Mensen in het dagelijks leven weten dat het onzin is om je hoofd te breken over zulke kleine bedragen, over zulke nietige zaken. Niet voor niets presenteren armoedeonderzoekers het 'prijskopen' - het aflopen van verschillende winkels om overal de aanbiedingen te kopen - als een teken van de ellende van het armenbestaan; "Dat iemand gedwongen wordt zich daarmee ledig te houden!" Voor het individu is een zekere mate van gemakzucht, ondanks de kleine irrationele beslissingen, op termijn rationeel. Voor organisaties als het Wereldnatuurfonds leidt de cumulatie van kleine irrationaliteiten waarbij niet langer de wenselijkheid van elke gift wordt beoordeeld, tot veel hogere donaties. De donateurs hebben 'en passant' het goede gedaan, ze hebben zich terloops solidair betoont. Het ijbelse ideaal waarbij de linker hand niet mag weten wat de rechterhand geeft, wordt hier in de praktijk gebracht.

Politiek in de 'en passant society' is eigenlijk het tegendeel van wat vroeger symbolische politiek werd genoemd. Politici, journalisten en belangengroepen overtroefden elkaar destijds met het uitroepen van een probleem tot nationaal pro-

bleem. Voor dat nationale vraagstuk moest dan onmiddellijk een oplossing worden gevonden. In de praktijk kwam daar weinig van terecht. Doorgaans was het louter symbolische politiek: "Wees gerust, want wij politici hebben de handschoen opgenomen." De Algemene Rekenkamer, een orgaan dat onderzoek deed naar de doelmatigheid van het overheidsbeleid, had zelfs een ingewikkeld instrumentarium ontwikkeld om de effectiviteit van symbolische politiek (de mate waarin het mensen gerust stelde) te meten. In de 'en passant society' wordt daarentegen zonder veel ophef effectief beleid gevoerd. De geschiedenis heeft al talloze voorbeelden opgeleverd van de banaliteit van het kwade. In de 'en passant society' wordt nu eindelijk optimaal gebruik gemaakt van de banaliteit van het goede.

Vroeger hingen er duizenden borden verspreid door het land met humoristische of dramatische teksten om de automobilist te manen vooral niet met alcohol achter het stuur te kruipen. In de 'en passant society' zijn zulke schreeuwerige campagnes overbodig, want een auto kan alleen worden gestart als de bestuurder de ingebouwde blaasrest met glans heeft doorstaan.

Vroeger moest er om de haverklap een nationale hulpactie op touw worden gezet om dit of dat Afrikaanse volk van de hongersnood te redden. Met gemakkelijk in het gehoor liggende liedjes en moeilijk verteerbare beelden van lijdende kinderen werden mensen aangespoord om hun goedheid te tonen, aangespoord om met een lokaal initiatief, variërend van rommelmarkten tot stripteases, geld in te zamelen voor de arme stakkers. Geheel in de geest van de 'en passant society' gaat het nu om *trade not aid*. Zodra je in de supermarkt met je *Fair Milestones* kaart een wagentje uit het rek trekt, verschijnt direct op het scherm hoeveel producten uit de derde wereld je die maand hebt gekocht. Als uit de schappen een produkt wordt gepakt, suggereert de in het karretje ingebouwde chip u alternatieve producten die milieuvriendelijker zijn of geproduceerd zijn in de derde wereld. Soms kunt u op het scherm lezen dat het produkt dat u wilt gaan kopen afkomstig is van een bedrijf dat te weinig migranten, vrouwen of gehandicapten in dienst heeft. Maar dat komt in de 'en passant society' bijna niet meer voor, want de dreiging van een consumentenboycot bleek voor de meeste bedrijven een voldoende prikkel zich wenselijk te gedragen.

Vroeger zaten moeders in bejaardenhuizen op hun verjaardag vaak de hele dag tevergeefs naast de telefoon te wachten op een felicitatie van hun zoon of dochter. In de 'en passant society' komt dat nog slechts hoogst zelden voor. De elektronische agenda houdt immers voor iedereen bij wanneer familieleden of vrienden jarig zijn. Met het maken van afspraken wordt u al geattendeerd op de aanstaande verjaardag van bijvoorbeeld uw moeder. Als u ondanks deze goede zorg niet bij haar op visite kunt, regelt de elektronische agenda via het interne communicatiesysteem van het huis of het werk dat u haar in ieder geval belt. De telefoon gaat over en als u wilt opnemen verschijnt op het scherm de mededeling dat uw agenda, namens u, telefonisch contact heeft gezocht met uw moeder.

Toen jaren geleden de eerste elementen van de 'en passant society' werden ingevoerd was het verzet groot. In de toenmalige Verenigde Staten van Amerika, leidde een initiatief om in alle auto's een mechanisme in te bouwen, waardoor de auto alleen kon starten als de bestuurder een veiligheidsgordel om had, tot een zaak bij het Hoogerechtshof. Dit rechterlijke college kwam tot de potsierlijke uitspraak

dat deze inrichting van automobielen een te grote inbreuk vormde op de vrijheid van het individu. Een extra waarschuwing, zelfs in de vorm van een onaangenaam hoge pieptoon, was toegestaan, maar een blokkade voor het starten van de motor was onacceptabel.

Even groot was het verzet tegen de om milieuredenen geïntroduceerde douche-duurbegrenzer, die zorgde dat men niet langer dan vijf minuten onder een hete douche kon staan. Ook dat werd door sommigen gezien als een dwangbuis. Terwijl de mogelijkheid bleef bestaan om de douche-duurbegrenzer één dag per week uit te zetten. Wie vanwege spierpijn een keertje lekker lang wilde douchen, kon dat dus nog steeds. Alleen de uit gemakzucht langgerekte douchefestijnen, werden door het simpele apparaatje effectief uitgebannen. In de 'en passant society' kraait niemand meer om de doucheduurbegrenzer. Iedereen vindt het bovendien heel normaal dat de thermostaat alleen op méér dan 18 graden kan worden ingesteld als het elektronisch oog heeft geconstateerd dat je een trui aan hebt.

Veel verzet tegen dergelijke initiatieven kwam voort uit misplaatste ideeën over vrijheid. Vrijheid werd gezien als de afwezigheid van dwang zonder een onderscheid te maken in soorten dwang. Als filosofen een rechtvaardiging zochten voor inbreuken op iemands vrijheid kwamen ze met paternalistische argumenten aan. Het zou in iemands eigen belang zijn om tijdelijk in zijn vrijheid te worden beknot. Om dit aannemelijk te maken, werd een onderscheid gemaakt tussen eerste en tweede orde voorkeuren. Tweede orde voorkeuren hielden een oordeel in over de eerste orde voorkeuren en de levensstijl die daaruit voortvloeide. Het paternalisme was er op gericht om iemand optimaal in staat te stellen volwaardige tweede orde voorkeuren te ontwikkelen en/of iemand te helpen vast te houden aan zijn tweede orde voorkeuren. Als iemand de consequenties van zijn eigen voorkeuren zou kennen en op de hoogte zou zijn van de aantrekkelijke alternatieven voor deze voorkeuren zou hij of zij nooit vasthouden aan de voorkeur, die nu onder dwang taboe werd verklaard. Dus kon ingrijpen in sommige gevallen gerechtvaardigd zijn. De beknotting van vrijheid werd op deze manier altijd met hoogdravende argumenten verdedigd. En juist deze morele *Sturm und Drang* maakte misbruik gemakkelijk.

Deze filosofen begrepen niet dat er ook zoiets bestaat als nulde-orde voorkeuren. Dat zijn voorkeuren waarbij de actor geplaatst voor een keuze weliswaar een voorkeur heeft, maar in feite met het alternatief even tevreden zou zijn. Het leven staat bol van de nulde-orde voorkeuren. Hoewel de betrokkene redelijk indifferent staat ten opzichte van de alternatieven, zijn de gevolgen voor de mensheid van het ene en het andere alternatief van wezensbelang. Het is geen ramp om maar vijf minuten te douchen, maar voor het milieu is onbeperkt douchen wel een ramp. Het ingrijpen in nulde-orde voorkeuren is geen inbreuk op de vrijheid van het individu, omdat hij of zij zich met allebei de alternatieven evenveel (namelijk zeer weinig) kan identificeren.

Vrij zijn betekent 'kunnen zijn wie je wil zijn'. Ingripen in nulde-orde activiteiten laten deze vrijheid onverlet. Niemand zoekt de identiteit van langdoucher. En een levensgenieter kun je ook zijn als je kort doucht. De ruimtelijke metafoer waarin gesproken werd over vrijheid - de noodzaak van een *domein* waarin je gevrijwaard bent van ingrijpen door anderen - belemmerde het inzicht dat veel in-

grepen in de privé-sfeer de kwaliteit van het bestaan niet aantasten. De mogelijkheden om een eigen levenswijze te ontwikkelen ten aanzien van liefde, vriendschap, werk en zingeving worden niet beknot door de doucheduurbepiker, de *Fair Milestones* kaart of de elektronische thermostaatbeveiliging.

De misverstanden over wat vrij zijn betekent, leidden vroeger ook tot een waanzinnige houding ten aanzien van privacy. Het koppelen van sociaal-economische bestanden werd gezien als een onacceptabele inbreuk op ieders privacy. Tegelijkertijd verkwanselden miljoenen mensen voor een paar luchtkilometers de intiemste kennis over hun leven. Bij elke gang naar de supermarkt legitimeerden miljoenen mensen zich gulzig met hun Air Miles kaart om al hun aankopen te laten registreren! De nobele ophef over elke schending van de privacy kon bovendien niet verhelen dat het aantal sociale rechercheurs schrikbarend toenam. Privacy bleek een recht dat niet telde voor mensen die op een uitkering zijn aangewezen. In de 'en passant society' is deze asymmetrie opgeheven. Het kan niet zo zijn dat uitkeringsgerechtigden heel veel van hun privacy moeten opgeven en mensen met van zwart geld betaalde jachten niets.

Bovendien moet je de kat niet op het spek binden. Als het frauderen en het ontduiken van belastingen te gemakkelijk is, wordt immoreel gedrag uitgelokt. In de 'en passant society' worden alle betalingen geregistreerd, zonder dat er een haan naar kraait. Het heeft het wantrouwen in de medemens weggenomen. Iedereen weet weer dat niemand zijn plichten verzaakt en het leven is er bovendien gemakkelijker op geworden. Geen zorgen meer om bonnen die je kwijt bent, en waardoor je vrees belastingaftrek te missen, want bij de betaling van een produkt geef je al aan wat beroepskosten zijn. Geen vrees meer een dief van je eigen portemonnee te zijn als je de laatste trucs voor belastingontduiking niet beheerst. Geen wirwar meer van rekeningen en onderlinge betalingen om de fiscus een rad voor de ogen te draaien. En dus meer tijd om te doen wat het leven waardevol maakt.

(4) Soevereiniteit in eigen virtuele kring

Iedereen weet dat we als wereldburgers van elkaar afhankelijk zijn. Het is een besef dat sinds er ruimtefoto's van de aarde bestaan en de kwetsbaarheid van dat kleine bolletje niet meer valt te loochenen, alleen maar is gegroeid. Dat milieurampen elders op de wereld ons niet ongemoeid laten, is zonneklaar. Er is ook een mondiaal sociaal bewustzijn ontstaan. Identificatie met anderen is niet meer beperkt tot bloedverwanten of burens. Er zijn geen exotische vreemdelingen meer, die in alles ons tegendeel zijn. Als ze al ooit hebben bestaan. De problemen waar mensen uit andere streken mee worstelen zijn juist zeer herkenbaar en invoelbaar. Medelijden op afstand is de gewoonste zaak van de wereld, want hun onrecht en leed kunnen we via onze digitale communicatiekanalen direct waarnemen. Het mondiale bewustzijn leidt echter vaak een sluimerend bestaan. Fondswervers voor goede doelen wisten vroeger al dat een appèl op onze humanitaire sensitiviteit het best werkt als de anonimiteit van de slachtoffers wordt doorbroken. Daarom pikten zij uit de massa noodlijdenden bij voorkeur één exemplarisch slachtoffer, liefst een kind. Zijn of haar verhaal werd breed uitgemeten en mensen doneerden graag en veel. We kunnen ons namelijk met iedereen identificeren, maar helaas niet met iedereen tegelijk.

U hebt besloten om niet bij de pakken neer te gaan zitten, maar evenmin het totale wereldleed op uw schouders te laden. U hebt gekozen voor een wereld waarin u met 250 willekeurige wereldburgers een verbond voor het leven aangaat. Voor hen zult u belasting betalen, van hen zult u steun ontvangen in tijd van nood. Met hen zult u bepalen hoe de zwakkeren in uw kring het best kunnen worden geholpen. Kortom, u hebt gekozen voor soevereiniteit in eigen virtuele kring! De anonimiteit die vroeger onderlinge hulp en bijstand ondermijnde, is in deze windstreek verdwenen. U kunt immers met alle 250 leden van uw kring communiceren met behulp van *e-mail* en *e-camera*. Instant-vertaalcomputers maken het bovendien mogelijk dat u uw eigen taal spreekt, maar toch door iedereen wordt verstaan en iedereen kan verstaan. Doordat u de begunstigden kent, zal hulp weer zichtbaar goed doen en dus kost solidariteit geen moeite. Van geven krijg je weer een goed gevoel. De schijnbaar bodemloze putten zijn verdwenen. U zult één worden met de wereld, maar de wereld niet in uw eentje hoeven te dragen, want soevereiniteit in eigen virtuele kring is het enige maatschappelijke ordeningsprincipe dat globalisering en kleinschaligheid met elkaar verenigt.

De mondiale organisatie is noodzakelijk. De weg van het afsluiten, van het opwerpen van dammen en het vervolgen van illegalen, bleek een doodlopende steeg te zijn. Het gebruik van de klassieke ontwikkelingshulp om de noodzaak tot emigratie weg te nemen, liep uit op een fiasco. Zowel overheden als niet-gouvernementele organisaties misbruikten de gelden op een schandelijke manier. En het neo-koloniale beleid, waarbij aan leningen krankzinnige voorwaarden werden gesteld, zoals het één-kindbeleid en de verplichte sterilisaties, was onmenselijk. De voortdurende internationale ongelijkheid was echter niet alleen voor de voormalige derde wereld een ramp. De armoede elders ging steeds meer fungeren als breekijzer om westerse verworvenheden te kraken. Alleen door digitale, mondiale lotsverbintenissen kon dit proces worden gestopt. De cyber-solidariteit heeft bovendien geleid tot een revitalisering van het VN-vrijwilligersleger. Burgeroorlogen en genocides brengen immers kringgenoten, netwerkmakers in gevaar. De opofferingsgezindheid is daarom weer volop aanwezig. Ook het milieu vaart er wel bij, want waarom zou je nog de wereld rondreizen als je via je *e-camera* met mensen uit alle streken kunt spreken en communiceren, als zij je dagelijks laten zien hoe hun leven eruit ziet.

De kleinschaligheid is voor een vreedzame wereld evenzeer een *sine qua non*. Een grootschalige organisatie van hulp en bijstand helpt zichzelf om zeep. De teloorgang van de verzorgingsstaat was daarvan een bewijs. Als betaler voelde iedereen zich gegrepen, als ontvanger voelde niemand zich begrepen en voldoende gesteund om er weer bovenop te klauteren. Het gevolg was ontduiking en fraude, bureaucratische onverschilligheid en consumentistische onmacht en de migratie deed de rest. Doordat u en uw tweehonderdvijftig netwerkgelaten daarentegen een heel leven lang op elkaar zijn aangewezen (risicoselectie bestaat niet, want niemand kan het netwerk verlaten), wordt het een gedeeld belang om niemand uit de virtuele kring te laten verpieteren. Voor alle deelnemers staat een premie op het optimaal gebruik maken van ieders kwaliteiten. De toevallige samenstelling van het netwerk garandeert dat mensen met weinig levenskansen in één netwerk zitten met mensen die veel maatschappelijk gewaardeerde vaardigheden bezitten. Zij kunnen elkaar

helpen. Vroeger konden de succesvollen onbestraft onverschillig zijn, in de *cyber-community* zullen ze zich juist uit eigenbelang bekommeren om hun digitale naaste. Vroeger ontbeerden marginale burgers de contacten om hun lot te verbeteren. In de virtuele kring zijn waardevolle connecties voor iedereen ruim voorhanden. De garantie dat iedereen minstens vierentwintig voormalige landgenoten in zijn digitale netwerk heeft zitten, versterkt de produktieve werking van een web met dwarsverbanden tussen kansarm en kansrijk.

Soevereiniteit in eigen virtuele kring heeft alle voordelen van een kleinschalige maatschappelijke organisatie, maar heeft geen van de nadelen die de ouderwetse *face-to-face community* kenmerkten. Mensen zijn op elkaar aangewezen, maar of iemand flikker is of travestiet blijft onbekend. In de *cyberspace* waarin netwerkgenoten hun zaken regelen zijn zulke voorkeuren immers irrelevant. Van de verstikkende sociale controle en bekrompenheid die het oude dorp kenmerkten, is niets over. De digitale gemeenschap pint mensen evenmin vast op de plek op aarde waar ze toevallig zijn geboren. Overal ter wereld kun je inloggen op een elektronische snelweg en je verantwoordelijkheden waarmaken. Omdat de nieuwe verbondenheid op individuele basis letterlijk uit het niets wordt geschapen, zijn eeuwenoude machtsongelijkheden, zoals tussen de sexen en tussen etnische groepen, eindelijk overboord gegooid. Soevereiniteit in eigen kring maakt sexismen en racismen vrijwel onmogelijk. De toevallige samenstelling garandeert dat elk netwerk een bonte verzameling oplevert. Een definitief cultureel of etnisch verschil met andere netwerken valt dus niet te construeren. Maar ook binnen het netwerk is discriminatie op grond van sexe, religie, etniciteit of cultuur als sneeuw voor de zon weggesmolten. De virtuele kringen zijn namelijk klein genoeg om eenieder te confronteren met de improductieve gevolgen van racisme, sexismen en godsdienstrijd.

Ooit werd gevreesd dat de virtuele banden met anderen onvoldoende waren om je opofferingen te getroosten. "Hoe kun je je verbonden voelen met mensen die je nooit in het echt hebt gezien, waarmee je alleen hebt gecommuniceerd via *e-mail* en *e-camera*?", vroegen mensen zich af. Ironisch genoeg werd dan gesteld dat het beter was om onverkort vast te houden aan een nationale organisatie van hulp en bijstand. Alsof de Nederlandse natie niet net zo goed een imaginaire gemeenschap was als de virtuele kringen. Wie kende al zijn landgenoten, wie had ze stuk voor stuk in levende lijve gezien? Verbondenheid is een artefact dat voortkomt uit een gedeelde geschiedenis en een gemeenschappelijke toekomst. Zo was het bij de natie en zo is het bij de virtuele kringen. Snel genoeg zult u merken dat elk netwerk zijn specifieke karakteristieken heeft, dat elk netwerk zijn eigen verleden heeft met eigen mythen en eigen illustere overleden cyber-burgers. De politieke opvattingen van de verschillende netwerken lopen eveneens uiteen. Soevereiniteit in eigen virtuele kring betekent namelijk ook dat elk netwerk zijn eigen besluitvormingsstructuur creëert. De grootte van de gemeenschap en de elektronische infrastructuur maken zelfs directe democratie mogelijk.

In de wereld van de soevereiniteit in eigen kring is ook het financiële fundament van collectieve voorzieningen met een geografische basis (zoals politie, justitie, onderwijs) robuuster dan vroeger. De parlementen van de landelijke en regionale bestuursorganen besluiten nog steeds zelf welke verantwoordelijkheden ze op zich

nemen en hoe daarvoor betaald moet worden: door middel van belasting of door de gebruiker de rekening te sturen. Sommige van deze belastingen en kosten moeten betaald worden uit de vrij-bestedbare gelden (minimaal 50 % van de verdiensten, de rest kán in aanmerking komen voor herverdeling binnen het netwerk), andere bedragen worden gedeclareerd bij het netwerk (o.a. onderwijs, gezondheidszorg, arbeidsbemiddeling). Het voordeel van deze verdeling van verantwoordelijkheden is groot. Allereerst proberen landgenoten die in dezelfde virtuele kring zitten hun dubbele lotspartner aan een baan te helpen en als dat niet lukt, vragen ze bij arbeidsbemiddelingsdiensten waar voor hun geld. Het afromen van de sterksten onder de kwetsbaren behoort tot het verleden. Een strikte toepassing van het profijtbeginsel helpt ook niet langer het streven naar gelijkheid om zeep. Collegegelden tegen kostprijs worden immers door het hele netwerk opgebracht. Juist doordat solidariteit een verantwoordelijkheid is van de virtuele kringen, kunnen allerlei collectieve goederen beter tot stand worden gebracht dan vroeger.

De aanslag op de privacy is een ander principieel bezwaar dat tegen de virtuele kringen is ingebracht. Het is waar dat de toegang tot het de *cyber-space* strikt persoonlijk is en dat netwerkgenoten zich moeten identificeren met hun vingerafdruk. Het is ook waar dat alle inkomsten en uitgaven via subrekeningen van het netwerk verlopen en dat de maandelijkse totalen openbaar zijn. Het blijft echter onbekend waar mensen hun geld aan uitgeven. Alleen de aggregaten zijn inzichtelijk. Vergeleken met het vroegere regime ten aanzien van mensen die voor hun inkomen afhankelijk waren van de overheid, zijn deze inbreuken op de privacy verwaarloosbaar. Evenmin is er sprake van het voorschrijven van een bepaald consumptiepatroon, zoals vroeger gebeurde met mega-OV-jaarkaartcontracten en *vouchers* voor levensmiddelen.

De cyber-gemeenschap is evenmin een bedreiging voor het gezin, zoals ooit werd gevreesd door een man uit Rome die vreemd genoeg zelf geen gezin had. Het tegendeel is waar. De individuele basis van de digitale netwerken, maakt dat mensen uit vrije wil een verbintenis aangaan. De grotere autonomie geeft de verbintenissen die men aangaat meer diepgang. Ze worden immers aangegaan op voet van gelijkheid. De cyber-gemeenschappen bieden eenieder bovendien de mogelijkheid om de samenlevingsvorm te kiezen die men wil. Het is ook niet langer nodig om je toekomst veilig te stellen met een grote kindershare. De cyber-solidariteit bestrijdt zo overbevolking.

Kortom, soevereiniteit in eigen virtuele kring is het enige maatschappelijke orderingsbeginsel dat niet de voorwaarden voor haar voortbestaan ondergraaft. Na het falen van de markt, het falen van de staat en het falen van de civiele maatschappij, werd met de cyber-solidariteit de steen des wijsheids gevonden. Een Amerikaanse defensieambtenaar heeft soevereiniteit in eigen kring daarom terecht het einde van de geschiedenis genoemd. En van dat einde maakt ook u nu deel uit. Gefeliciteerd.

Met dank aan Joke Hermes.

Inspiratiebronnen:

Hans Achterhuis, 'De moralisering van apparaten' in: *Socialisme en Democratie* 1995 no.1, pp. 3-11.

Benedict Anderson, *Long-distance nationalism*. Wertheim-lezing. CASA, Amsterdam 1992.

Hans Blokland, *Vrijheid, autonomie en emancipatie*. Eburon, Delft 1991.

Abram de Swaan, 'Identificatie in Uitdijende Kring'.in: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 20(1993)3, pp. 6-24.

Albert Weale, 'Citizenship beyond borders' in: U. Vogel & M. Moran (eds.), *The Frontiers of Citizenship*. MacMillan, London 1991.

Frans van Winden, 'Een politiek-economische analyse van de verzorgingsstaat' in: Robert Kloosterman en Ruud Knaack (red.), *Het Nederlandse model. Kansen en bedreigingen van de verzorgingsstaat*. Amsterdam University Press, Amsterdam 1992.

De vierde windstreek is een ingekorte versie van een afzonderlijke utopie die bekroond is met de tweede prijs van de Wiardi Beckmanstichting Academie en is verschenen in *Intermediair* 9-12-1994.